

Kertész Imre
Európa nyomasztó öröksége

A mögöttünk álló évszázad szörnyű megpróbáltatásai közt akadt egy váratlan és örömteli fordulat is: a szovjet birodalom vértelen összeomlására gondolok, erre a megrendítő, nehezen felfogható eseményre, amely éppoly öntörvényűen zajlott le, akár a lenyűgöző természeti jelenségek, amelyeket rettegve vagy gyönyörködve bámulunk, befolyásolni őket azonban nem tudjuk. Mikor aztán összedőlt a nagy agyagvár, kigyúltak az örömtüzek, és Európa-szerte megkezdődött a gondtalan ünneplés. Csak az első eufória elmúltával gondoltak az örökségre is, a kimúlt óriás iszonyú hagyatékára, s a szorongás légkörében hirtelen megszületett az európai eszme.

Pontosabban szólva, Európa pénz- és vámuniójának a terve született meg. Esméről szó sem volt. Valójában inkább örültünk annak, hogy véget ért az eszmék annyi sok kárt okozó korszaka. Úgy tűnt, hogy az utolsó totalitárius birodalom eltűntével egyszersmind az utolsó totalitárius ideológia is kihuny, s a téveszmének bizonyult államszocializmusnak nincs többé talaja Európában. Annál inkább a pénz- és vámunió, ennek az óvatos, ám mindenképpen előrelátó, értelmes gondolatnak. Európa már réges-rég a racionalista tradíciónak kötelezte el magát, s noha irracionális államformákat hozott létre és abszurd hatalmakat szolgált, ezt utóbb mindig buzgón elítélte. Miért kellene tehát éppen most már eszmével felruházni, idealizálni, netalán *ideologizálni* egy, különben teljesen szükségszerű intézmény- és létesítményrendszert, mint amilyen az Európai Unió?

Ez a pragmatizmus azonban, amely a tárgyalótermeket uralta, ahonnan csupán a pénzügyi viták szófoszlányai meg a saját érdekeikért síkra szálló felek asztaldöngetése hallatszott ki, olyan nyelvnek bizonyult, amelyet sokan nem értettek, így a függetlenségüket visszanyert kelet-európai országokban talán senki sem. Ezek az országok magukra maradtak, s bármily különösen hangzik is, az idegen megszállás nyomorúságos biztonsága után félelem és tanácstalanság lett úrrá rajtuk. Hiába az üres vállveregetés, hiába hangzottak el degesz frázisok, mint: Összeforr, ami összetartozik – mind a mai napig nem forrtak be a sebek, s a megújulás dinamikája helyett inkább ideológiai vákuum keletkezett.

Fontos pillanat volt ez, mert – szerintem – ekkor dőlt el Európa, mindannyiunk sorsa, amelyet ma a gyökeres változások, a régi konszenzus váratlan felbomlása, a radikalizálódás, a terrortól való rettegés, és a mindezzel szemben való tehetetlenség érzésével élünk meg. A jugoszláviai népiirtás nyilvánvalóvá tette, hogy Európa vonakodik átvenni a nyomasztó örökséget, amit a szovjet kolosszus reá hagyott. Néhány évig egyszerűen észre sem merték venni, hogy Európa délkeleti határain feltárultak már az Apokalipszis szurdokai, amelyek ma, tizenöt évvel később, az egész világot elnyeléssel fenyegetik.

Talán erős szavakat használok, de nem érzem szükségét, hogy mentegetőzzem. Meggyőződésem, hogy elérkezett a szó szoros értelmében vett *komolyság* pillanata, amikor populista frázisok, jogtudományi fennköltség és manipulált politikai indulatok helyett a tények valódi elemzésére volna szükség. Sok szó esik mostanában az „öreg Európáról”, a hagyományokról, az európai kultúráról, és nem kétséges, hogy a válság, sőt meghasonlottság, amelynek ma Európa-szerte tanúi lehetünk, nagyrészt kulturális természetű. Ha meggondoljuk, hogy Európa a 20. században végül is győzelmet aratott a létezésének alapelveit fenyegető totalitárius hatalmak, a két totalitárius eszme: a nácizmus meg a kommunizmus fölött, sőt, épp e győzelem jegyében nyitotta meg az új évezredet, alapjában véve elégedettek lehetnénk. Másrészt e totalitárius hatalmak mégiscsak Európa földjén jöttek létre, gyökereik az európai kultúra mérgezett talajából táplálkoztak, s nagy kérdés, hogy legyőzésükhöz vajon elégséges lett volna az európai vitalitás, az Amerikai Egyesült Államok segítsége nélkül.

Mondhatják, hogy ez politikai, s nem kulturális kérdés. Talán így lenne, ha nem látnánk, hogy Európa ma hasonlóképpen elvi kérdésekkel kerül szembe, mint 1919-ben vagy 1938-ban, s épp olyan határozatlanul küszködik velük, mint akkor. Hogyan lehetséges ez, amikor a második világháború óta eltelt több mint fél évszázad alatt másról sem hallottunk, mint az emlékezés fontosságáról, a háború borzalmairól, a Holocaustból és a Gulag-szisztémából levonható tanulságok állandó szem előtt tartásáról, hogy mindezek a rémségek, úgymond, meg ne ismétlődhessenek többé?

Kétségtelen: emlékezni nem könnyű. Nemrégén egy kiállítás vendége voltam, ahol a Wehrmacht bűntetteiről mutattak be súlyos dokumentumokat, s egyszerre azon kaptam magam, hogy merev arccal, udvarias idegenként feszengek itt, iparkodva megőrizni a távoltageimot, nehogy maga alá teperjen a kiállított anyag rettenete. Netalán elfelejtettem volna, hogy magam is részese és túlélője vagyok e borzalmaknak, Elfelejtettem a harmatos hajnalok illatát, amikor a sortűzek eldördülnek? A vasárnap estét a légerekben, amikor a krematóriumok várományosa még az ünnepi süteményről ábrándozik? Ha nem is felejtettem el, de miután szavakká alakítottam, mindez kiégett s valahogyan megpihent bennem.

Nem szívesen adom fel ezt a nyugalmat, holott éppen erre volna szükség: a szégyen ugyanis, amiről ezek a képek, ezek a dokumentumok beszélnek, mindannyiunkat érint, akár ott voltunk, ahol az emberek megásták a saját tömegsírkjukat, hogy embertársaik azután belelőjék őket, akár csak örökségként jutottunk e szörnyűséges tények birtokába, amelyektől soha többé nem szabadulhatunk. *Ecce homo* – ez tehát az ember? Egy napon elszólítják a felesége, a gyermekei, öreg szülei mellől, és másnap már asszonyokat, gyermekeket és öregeket lő az árokba, mégpedig látható élvezettel az arcán? Hogyan lehetséges ez? Nyilván a gyűlölet segítségével, a gyűlöletével, amely – a hazugsággal együtt – nélkülözhetetlen szükségletévé, mondhatnám, a legfontosabb lelki táplálékává vált korunk emberének.

Az új Európa egyik legelső feladata lesz, hogy világos ösvényeket vágjon az ideológiák, a hamisítások dzsungelében. Jellegzetesen 20. századi jelenség ugyanis, hogy politika és kultúra nemcsak hogy az ellentétévé, de az ellenségévé is lett egymásnak. Az értékvesztés e rettentő évszázadában ideológiává vált minden, ami valaha érték volt. Űtött a politikai kalandorok, a népvezérek órája, akik agyafúrt technikával kifejlesztett politikai pártjaik apparátusának segítségével ezeknek a tömegeknek az irányítására, majd a felhasználására vállalkoztak.

Sosem volt ennyire nyilvánvaló, hogy legalább két Európa létezik, ahol legalább kétféle módon tükröződik a közös történelem, a közös európai tapasztalat. Az általános vélekedés szerint a demokrácia politikai rendszer, de ha jobban meggondoljuk, a demokrácia valójában inkább kultúra, semmint pusztán szisztéma – s a kultúra szót itt mintegy a kertművelés értelmében használom. Nyugat-Európában a demokráciák szervesen jöttek létre, a demokrácia mint politikai rendszer ott a társadalmi kultúra talaján hajtott ki, gazdasági, politikai és mentalitásbeli szükségszerűségek, sikeres forradalmak vagy nagy társadalmi kompromisszumok útján. Közép- és Kelet-Európában viszont előbb hozták létre – amennyiben létrehozták – a politikai rendszert, s a társadalomnak majd lassacskán, fáradságos, esetleg fájdalmas munkával kell hasonulnia hozzá. De nem így volt-e az úgynevezett szocializmussal is? Ez utóbbi sok helyen egyenesen a feudális szisztémára épült, s különös groteszségét épp az adta, hogy államvallássá emelt ideológiája teljes ellentmondásban állt működésének gyakorlatával. Ezt a brutális ellentmondást csakis a terror eszközzel lehetett áthidalni, s ennek megvoltak a maga következményei.

Legyünk tisztában vele: a 20. század igazi nóvuma a totalitárius állam és Auschwitz volt. A 19. századi antiszemitizmus például még aligha tudta vagy akarta volna elképzelni az Endlösungöt. Így azután Auschwitz nem is magyarázható a közönséges, az archaikus, hogy ne mondjam: a klasszikus antiszemitizmus fogalmaival. Jól meg kell értenünk, hogy nincs itt semmiféle szerves összefüggés. Korunk nem az antiszemitizmus kora, hanem Auschwitzé. És

korunk antiszemita immár nem a zsidóktól ódzkodik, hanem Auschwitzot, a Holocaustot akarja. Eichmann azt vallotta jeruzsálemi perében, hogy ő soha nem volt antiszemita, s bár a per hallgatósága itt nevetésben tört ki, én korántsem tartom lehetetlennek, hogy igazat mondott. Ahhoz, hogy zsidók millióit meggyilkolja, a totális államnak végső soron nem annyira antiszemitaakra, mint inkább jó szervezőkre van szüksége. Világosan kell látnunk: egyetlen párt- és államtotalitarizmus sem lehet meg diszkrimináció nélkül. A diszkrimináció totalitárius formája pedig szükségszerűen a tömeggyilkosság.

Nem könnyű súlyos történelmi tapasztalatainkkal együtt élni. Nem könnyű szembenézni a brutális ténnyel, hogy a létezés ama mélypontja, ahová századunkban az ember lezüllött, nem csupán egy vagy két generáció sajátos és idegenszerű története, hanem egyszersmind az általános emberi eshetőséget, tehát, adott konstellációban, a magunk eshetőségét is magában foglaló tapasztalati norma. Elborzaszt a könnyűség, amivel a totalitárius parancsuralmi rendszerek az autonóm személyiséget felszámolják, s amivel az ember egy dinamikus államgépezet pontosan illeszkedő, engedelmes alkatrészévé válik. Félelemmel és bizonytalansággal tölt el, hogy bizonyos életszakaszuk során annyi ember vagy akár mi magunk is, olyan lényé alakulunk át, akire később a racionális, ép érzékű polgári moralitással rendelkező lényünk nem tud, nem akar ráismerni, vele azonosulni. Valaha az ember Isten teremtménye volt, tragikus sorsú, megváltásra szoruló kreatúra. E magányos lényt az ideologikus totalitarizmus először tömeggé kelesztette, azután egy zárt államrend falai közé zárta, majd gépezete élettelen alkatrészévé silányította. Már nincs szüksége megváltásra, mert nem visel felelősséget önmagáért. Az ideológia megfosztotta őt kozmoszától, magányától, az emberi sors tragikus dimenzióitól. Determinált létbe szorította, ahol sorsát származása, faji besorolása vagy osztályhelyzetének minősítése szabja meg. Emberi sorsával együtt az emberi valóságtól, úgyszólván az élet puszta érzékelésétől is megfosztották. Értetlenül állunk a totális államban lehetséges bűncselekmények előtt, holott csak azt kellene felmérni, hogy milyen mértékben foglalta el az erkölcsi élet és az emberi képzelőerő helyét az új kategorikus imperatívusz: a totális ideológia.

Ezt az amúgy sem gondtalan helyzetet nem könnyítette meg az Unió – máskülönben szükséges és már régóta várt – keleti bővítése. A kelet-európai népek úgy szabadultak fel, hogy szabadságukért ők maguk valójában nem sokat tehettek. Igaz, volt egy 1953-as berlini munkásfelkelés; egy 1956-os magyar forradalom; egy 1968-as Prágai tavasz; egy 1980-as lengyelországi Szolidarnosty-mozgalom: a keserűség iskolája valamennyi. A fontos történelmi esemény onnan ismerszik meg, hogy folytatása van – így tudjuk Fernand Braudel francia történésztől. Nos, ezeknek az eseményeknek semmiféle szerves folytatásuk nem volt. Csupán következményeik voltak: represszió, kiábrándulás, a magára hagyatottság egyre nyomasztóbb élménye, beletörődés. Végül a népek itt már rég nem hittek abban, hogy változtathatnak sorsukon. Mindenki kívánta az összeomlást, de senki sem hitte, hogy ők maguk előmozdították volna, káprázó szemmel és meglehetősen értetlenül, ha éppen nem idegenkedve néztek körül az új helyzetben.

Éppen azért, mert szabadságukat nem ők maguk vívták ki, s az értékeik, amelyek jórészt a nemzeti s az egyéni túlélés stratégiáját szolgálták, egyszerre hasznavehetetlenek, ha éppen nem szégyellni való kollaborációnak tűntek: épp ezért az ölükbe pottyant szabadságot e társadalmak nem is csekély része valójában inkább összeomlásként élte meg. S amikor támaszt kereső karjukat a nyugat-európai demokráciák felé nyújtották, onnan csak egy rövid kézfogásra, egy bátorító vállveregetésre tellett. Nyugat-Európa nem tudta eldönteni, mit kezdjen a kelet-európai szomszédokkal, s onnan nézve ez gögnek tűnt, amit a szegény rokon sértődöttségével fogadtak. A szabadság elnyerésével így mégsem annyira a megújulás szelleme szabadult fel, sokkal inkább a rossz múlté, a ressentiment-é, a réges-régi nemzeti sebek feltárásának néhol a gyilkosságig, a népirtásig fajuló nemzeti őrjöngése, máshol a demokrácia maszkjába burkolt visszafogottabb nacionalizmus formájában.

Tulajdonképpen meglepetés volt ez mindenki számára, s még az igazi szkeptikusokat, a legborúlátóbbakat is megdöbbenette a rég eltemetettnek hitt eszmék, a rég meghaladottnak vélt magatartás- és gondolkodásformák váratlan vitalitása az 1989–90-es fordulat után. Mintha ebben az egész, nagy gonddal és fegyelemmel levezetett hangtalan világrobbanásban megfeledkeztek volna a fúziós folyamat egy fontos eleméről, amely most mintegy kiszabadulva a láncolatból, sisteregve pörög maga körül, akár egy régi háborúból itt felejtett és hirtelen áttüzesedett gránát. Ki hitte volna, hogy az úgynevezett „bársonyos forradalom” a kelet-európai népek számára olyan időgépnek bizonyul, amely nem előre, hanem visszafelé indul velük az időben, s hogy majd ott folytatják kiseded játékaikat, ahol körülbelül 1919-ben, az első világháború végén abba hagyták? Mintha közben nem is történt volna semmi, nem is zajlott volna le Európa legvéresebb és legtraumatikusabb történelme, amelynek ők is, és éppen ők, igencsak tevékeny és igencsak szenvedő részesei voltak, de amelyről sosem adtak maguknak számot, inkább gyorsan elfelejtették.

Kétségkívül, a 21. század küszöbére érve, etikai értelemben magunkra maradtunk. Az ember magasabb értelemben vett boldogulása történelmi létezésén kívül rejlik – de nem a történelmi tapasztalatok megkerülésével, ellenkezőleg, azok megélésével, birtokba vételével és a velük való tragikus azonosulással. Az embert egyedül a tudás emelheti a történelem fölé, a totális történelem csüggesztő, minden reménytől megfosztó jelenléte idején a tudás az egyetlen méltóságteljes menekülés, a tudás az egyetlen jó. Csakis e megélt tudás fényében tehetjük fel a kérdést: teremthetünk – pontosabban fogalmazva: tulajdoníthatunk-e értéket a saját életünknek, vagy pedig elfelejtjük, mint az amnéziás betegek, esetleg elvetjük magunktól, akár az öngyilkosok. Mert ugyanaz a radikális szellem, amely az emberi tudás örökségévé teszi a botrányt, a gyalázatot és a szégyent, egyszersmind felszabadító szellem is, és nem azért vállalkozik a nihilizmus mótelyének maradéktalan feltárására, hogy ezeknek az erőknél engedje át a terepet, ellenkezőleg, azért, mert a saját vitális erőit látja gazdagodni evvel.

Mondandóm végéhez közeledve, a szememre vethetik, hogy egyetlen konkrét, kézzel fogható javaslatot sem hallottak tőlem. Valóban, sem a politikához, sem a gazdasághoz, sem a közigazgatáshoz nem értek. Nem tudom, hogyan kell megoldani a menekültkérdést, a szociális problémákat, a szegényebb országok s az értékes emberek felkarolását, nem tudom, hogyan lehet felszámolni a terrorizmust és megteremteni az új biztonsági rendszert. Egyvalamit azonban határozottan tudok: az a civilizáció, amely nem mondja ki világosan az értékeit, vagy amely e kinyilvánított értékeit cserbenhagyja, az a pusztulás, a végelgyengülés útjára lép. Akkor majd mások fogják kimondani ezeket az értékeket, s e mások szájában azok már nem értékek lesznek többé, hanem megannyi ürügy a korlátlan hatalomra, a korlátlan pusztításra. Mint mondtam, magunkra maradtunk, nem vezet bennünket sem égi, sem földi útmutató; értékeinket magunknak kell megteremtenünk, napról napra, s azzal a kitartó, bár láthatatlan etikai munkálkodással, amely ezeket az értékeket végül a napvilágra hozza s új európai kultúrává avatja. Ha a jövő Európájára gondolok, erős, magabiztos Európát képzelek el, olyat, amely mindig szívesen tárgyal, de soha nem alkuszik meg. Ne feledjük, hogy Európát magát is tulajdonképpen egy heroikus elhatározás hozta létre: Athén elhatározta, hogy szembeszáll a perzsákkal.

*(Elhangzott 2009. október 19-én, a Magyar Tudományos Akadémia Dísztermében.
Megjelent Kertész Imre 80. születésnapja alkalmából in A megfogalmazás kalandja.
Budapest, Vigilia, 2009. 123–133.)*